

DISSERTATIONES

A KÖZÉPKORI CORPUS IURIS CIVILIS

BÓNIS PÉTER
egyetemi adjunktus (KRE ÁJK)

A Digesta megtalálása és újrafelfedezése volt a középkori jogi reneszánsz alapja. A középkori jogi tudomány nemcsak a jusztiniánuszi Digestát magyarázta és glosszálta, hanem vele együtt még néhány olyan törvénygyűjteményt is, amelyet együtt, összefoglalóan a „*libri legales*” névvel illettek. Hostiensis, az ismert dekretalista szerint: „*Et ut breviter comprehendam, in quinquaginta libris Pandectarum, quattuor Institutionum, duodecim Codicis, novem Collationibus Authenticorum, Novella Lombarda et Constitutionibus feudorum consistit legalis sapientia*”,¹ vagyis a középkori törvénymagyarázat alapjául a Pandekták ötven, az Intitúciók négy, a Codex tizenkét könyve, az Authenticum és a Libri feudorum szolgált, amelyeket összefoglalóan a „*libri legales*” kifejezéssel illettek. A libri legales volt az egész középkori *scientia iuris* lelke, ez volt a glossza, a tudományos magyarázat tárgya, ezt vették alapul a *glosszátorok lecturái*, ezekre hivatkoztak a *quaestiók* során, ezeket rendszerezték a *distinctiók*. Jusztiniánusz császár törvénytömeve abszolút tekintéllyel rendelkezett. A *Corpus iuris civilis* tekintélyét mindenekelőtt az adta, hogy *ratio scriptaként* tekintették, vagyis olyan alkotásnak, amely az emberi társadalom rendjét a lehető legtökéletesebben szabályozza.²

A középkori *Corpus iuris civilis* öt kötetből állt. Az első kötet tartalmazta a *Digestum vetust*, a második kötet az *Infortiatumot*, a harmadik kötet a *Digestum novumot*, a negyedik kötet a *Codex* első kilenc könyvét, az ötödik kötet pedig, amelyet a *Volumen*

¹ *Summa Aurea*. Proemium, n. 7. (Venetiis 1574, coll. 6.). LANGE (*Römisches Recht im Mittelalter*. München 1997, 80.) tévesen értelmezi Hostiensis szavait, amikor azt véli, hogy Hostiensis a Lombardát is a libri legales közé sorolta. Lange álláspontjával szemben a Novella Lombarda valójában a Libri Feudorum függelékének tekintett konstanzi béke okmányát jelenti. Ld. E. CORTESI: *Il diritto nella storia medievale*. Roma, 1995, II. 167.

² A *Corpus iuris civilis* kiadása: *Corpus iuris civilis*. I. kötet: *Institutiones* (ed. P. KRÜGER) és *Digesta* (ed. TH. MOMMSEN). Berolini, 1872.; II. kötet: *Codex* (ed. P. KRÜGER). Berolini, 1877.; III. kötet: *Novellae* (ed. R. SCHÖLL-KROLL). Berolini, 1895.

parvum névvel illettek, az Institúciókat, a *Tres librit*, az *Authenticumot*, illetve annak részeként (*decima collatio*) a *Libri feudorumot*.³

A könyvnyomtatás feltalálása előtt igen nehéz volt megfelelő mennyiségben, megfelelő pontossággal rendelkezésre bocsátani akár a *Corpus iuris civilis*, akár a *lectura* és egyéb didaktikai anyagok szövegét. A sokszoros másolás során egyre hibásabb szövegváltozatok jöttek létre, a másolat egyre inkább eltért az eredetitől, ezért központilag kellett megszervezni a hiteles példányok őrzését és kikölcsönzését. Erre szolgált a pecia-rendszer. A *stationarii exempla tenentes* vagy más néven *stationarii peciarum* feladata volt az erős hártýára leíratott és az universitas bizottsága (*peciarii*) által átvizsgált hiteles példányok (*exemplaria*) őrzése és azok kikölcsönzése. A hiteles példányokat számozott füzetekre bontották, hogy azt kikölcsönözve egyidejűleg több írnok is dolgozhasson rajta, ezáltal a másoláshoz szükséges idő is lerövidült. Egy pecia szigorúan meghatározott terjedelmű volt. Bolognában például egy *pecia* nyolc oldalt, vagyis tizenhat oszlopot, egy oszlop hatvan sort, és mindegyik sor harminckét betűt tartalmazott. Az írnokok számára a pecia, minthogy szigorúan meghatározott terjedelmű volt, mértékegységként is szolgált. Az universitas statútumai szigorúan és pontosan meghatározták a pecia hosszúságát, így az írnokok a fizetésüket is a lemásolt peciák darabszámának megfelelően kapták. A másolat külső kiállítását illetően az írnokot már nem kötötték az universitas statútumainak előbb említett szigorú előírásai. Ezért a szövegtükörtől, a betűnagyságtól függően a másolat ívfüzetei terjedelemben eltérhettek a pecia terjedelmétől. Ekkor azonban a másolónak a lap szélén jeleznie kellett a peciaváltást. A peciaváltást legtöbbször a következő szöveggel jelölték: „usque hic .xl.” vagy „pe. xl”, ahol az *xl* a pecia számozása. A *stationarii exempla tenentes* feladatától némileg különbözött a *stationarii librorum* megbízatása, akik a már elkészült példányok eladásával foglalkoztak.⁴

A Digestát, mint közismert, Jusztiniánusz császár 533-ban hirdette ki és léptette hatályba a latin nyelvű *Tanta*, illetve a görög nyelvű *Δεδώκεν* (*Dedóchen*) kezdetű constitutiókkal. A Digesta tartalmilag hét részre (*pars*) oszlik. Az első rész (*πρωτα*) az 1–4., a második (*de iudiciis*) az 5–11., a harmadik (*de rebus*) a 12–19., a negyedik (*umbilicus*) a 20–27., az ötödik (*de testamentis*) a 28–36., a hatodik a 37–44., a hetedik rész pedig a 45–50. könyveket foglalja magába, ez utóbbiak közül a 47–48. könyv tartalmazza a büntetőjogi anyagot.

A hét részre való felosztástól függetlenül, a Digesta 50 könyvre (*liber*), azon belül címekre (*titulus*), a címeken belül pedig töredékekre (*fragmentum*) oszlik. A töredé-

³ A *Corpus iuris civilis* és az *accursiusi Glossa ordinaria* középkori kiadásának hozzáférhető utánnomása: *Corpus iuris civilis*. I. Digestum vetus, II. Infortiatum, III. Digestum novum, IV. Codex, V. Volumen, Venetiis 1487–1489, *Corpus glossatorum iuris civilis* 7–11, Augustae Taurinorum 1968–1969.

⁴ Bővebben ld. G. BATELLI: Ricerche sulla „pecia” nei codici del Digestum vetus. *Studi di paleografia, diplomatica, storia e araldica in onore di Cesare Manaresi*. Milano, 1953, 309–330.; J.DESTREZ: *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*, Paris, 1935.; M. BOHACEK: Nuova fonte per la storia dei stazionarii bolognesi. *Studia Gratiana* 9 (1966) 407–460.; G. BATELLI: Le pecie della glossa ordinaria al Digesto, al Codice e alle Decretali in un elenco bolognese del trecento. *La critica del testo* 1 (1970) 69–88.; ÉRSZEGI G.: Paleográfia. In BERTÉNYI I. (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998, 111–114.

kek a római jogtudósok műveiből vett idézetek, amelyeknél mindig megjelölik a szerző nevét, és a forrásul szolgáló mű címét (pl. *Ulpianus libro XXIX ad edictum*). A töredékek néha csak egyetlen mondatból állnak, de legtöbbször terjedelmesebbek, bevezetésre (principium, rövidítve: pr.) és további bekezdésekre (paragrafusokra) oszlanak. A középkori glosszátorok a töredékeket *lex*nek nevezték el, és a lexeket ők osztották fel paragrafusokra.

A modern szakirodalomban a Digestára úgy hivatkozunk, hogy a Digesta rövidítéseként használt D. betű után tüntetjük fel a könyv, ezt követően a cím, a töredék, majd a paragrafus számát. Tehát: D. 2, 14, 1, 3 = Digesta 2. könyv, 14. cím, 1. töredék, 3. paragrafus. Mint látjuk, a belső tagolódás szerinti egységeket a nagyobbtól a kisebb felé, vesszővel elválasztva tüntetjük fel, bár a külföldi szakirodalomban elterjedt a pont segítségével való elválasztás is. Mindkettő helyesnek tekinthető.

A középkori hivatkozási rendszer a modern hivatkozásoktól teljesen eltérő. A középkorban az egyes címekre, és lexekre azok kezdőszavával hivatkoztak, mégpedig sajátos sorrendben. A Digesta rövidítéseként nem a D. betűt, hanem az *ff.* betűket használták. Az *ff.* rövidítés kialakulásáról a vélemények megoszlanak.⁵ Az elterjedt, de téves álláspont szerint a glosszátorok, mivel nem ismerték a görög nyelvet, a Pandekta szó görög rövidítésére szolgáló *δ* betűt tudatlanságuk miatt két *f* betűnek olvasták. Helyesebb azonban az az álláspont, hogy az *ff.* rövidítés a Digesta latin elnevezésének rövidítésére szolgáló *δ* betű torzulásaként jött létre, ahol a *d* betűt a középkorban szokásos, kontrakciót jelölő, a betű fölé húzott vonallal látták el.

A glosszátorok a hivatkozást általában az *ut* (= mint) szóval vezették be, amelyet az *ff.* rövidítés követett, ezután jelölték meg a címet, majd pedig a lexet (rövidítése: l.) kezdőszavaival. Tehát megfeleltetve a középkori idézési módszert a modern idézésnek: *ut ff. de contrah. emt. l. si in emtione § item si emtor* = D. 18.1.34.3. Vagy egy másik példával: *ut ff. de furt. l. servi et filii* = D. 47.2.17.

Ha a Digesta egy helyéhez tartozó glosszát kívánjuk idézni, akkor a következőképpen kell eljárni. A Gl. rövidítést követi a glosszált szó, amelyhez a glosszát fűzték, ezután az „ad” szócska (*lat.* -hoz, -hez, -höz), majd a glosszált szakasz megjelölése és azt követően pedig lehetőleg a kezdőszavakat is meg kell adni, bár ez utóbbi csak a könnyebb kereshetőséget szolgálja. Ezután zárójelben fel kell tüntetni a használt kiadás helyét és idejét, illetve a *folium* számát, a *recto* vagy *verso* megjelöléssel. Például: Gl. *transfert*, ad D. 41, 1, 20, *de acquirendo rerum dominio*, l. *traditio* (Venetiis 1585, fol. 145v). Vagy ponttal elválasztva: Gl. *transfert*, ad D. 41.1.20., *de acquirendo rerum dominio*. l. *traditio*. (Venetiis 1585, fol. 145v). Ha nem a Glossa ordinariáról van szó, akkor a szerző nevét is meg kell jelölni.⁶

A Digesta fennmaradt legrégebbi teljes kézírata ma a firenzei *Biblioteca Medicea Laurenziana*-ban van szigorú őrizet alatt.⁷ A *Codex Florentinus* a legújabb feltételezések szerint 533 és 557 között keletkezhetett *Konstantinápolyban*, bár valószínűleg

⁵ H. FITTING: Über die Entstehung des Zeichens ff für die Digesten. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 12 (1876) 300–301.

⁶ A Glossa ordinaria leghozzáférhetőbb kiadását lásd a *Corpus glossatorum iuris civilis* 7–11. kötetében a *Corpus iuris civilis* középkori szövegével együtt (Torino 1968–1969).

nem „hivatalos”, hanem didaktikai célzattal, vagy magánhasználatra készített másolatról van szó.⁸ Két kötetből áll, az első kötet 442 lapból, azaz 884 oldalból áll, és a Digesta első 29 könyvét tartalmazza. A második kötet a 30. könyvtől az 50. könyvig terjed, és 465 lapot, azaz 930 oldalt tartalmaz. A kódex *pergamenből* készült, és rajta a Digesta szövegét vörös és fekete színű, unciális betűkkel írták, amely írásmód ugyan a legújabb kutatások szerint Nyugaton is elterjedt volt, de leginkább a kódex konstantinápolyi eredetét valószínűsíti. A Codex Florentinus 13 különböző írnok kézírásának nyomát viseli magán.⁹ A Digesta teljes szövegét tartalmazza, néhány címmel azonban a szöveg helyét üresen hagyták, így például a D. 48.20 és 48.22 címekből egyes részek hiányoznak.¹⁰ Az *üres részek* magyarázatára több elmélet született, egyesek mellett érveltek, hogy a kódex nem is Konstantinápolyban keletkezett, mert ebben az esetben mindenképpen rendelkezésre állt volna egy hibátlan példány, amely a teljes szöveget tartalmazta. A kódex konstantinápolyi származását azonban ez az érv nem dönti meg, mert lehetséges, hogy tudatos másolási technikáról van szó.¹¹

A Codex Florentinus keletkezése és bolognai felfedezése közötti időszakról még kevesebbet tudunk. Valószínűnek látszik, hogy már a VII. század elején Dél-Itáliába került (Nápoly és környéke, Benevento). Feltételezéseként az is elképzelhető, hogy a kódex Ravennában is megfordult. A kódex *használói, tulajdonosai* néhány nyomot is hagytak rajta, kiegészítették vagy néhány szavas magyarázattal látták el a szöveg egyes szavait.¹² A néhány bejegyzés mellett szól, hogy a korai középkor sötét századaiban valaki forgathatta a kötetet, de szisztematikusan feldolgozni, értelmezni és glosszálni csak a XII. században kezdték.

A Digesta megtalálásának valódi körülményeit nem ismerjük. A legenda szerint a törvényesen megválasztott pápával, II. Incével szemben lépett fel II. Anaklet ellenpápa (1130–1138), aki a dél-itáliai II. Roger király hathatós támogatását élvezte. Az egyház egységének helyreállítása érdekében III. Lothar német-római császár (1125–1137) Itáliába jött, hogy Rogerius hadseregét leverje és II. Incét visszaültesse a pápai trónra. A Rómába igyekvő császárnak Pisa városa is felajánlotta segítségét, és a császárnak néhány hadihajót küldött. Ennek a császár nagy hasznát is vette *Amalfi* városának *ostromakor*. Az ostrom során a pisaiak megkaparintották a Digesta példányát és hadizsákmányként eltulajdonították, így került a Digesta Pisába, majd 1406-ban ismét hadizsákmányként Firenzébe, ahol ma is őrzik, és ahonnan a *Codex Florentinus* elnevezés is származik.

⁷ Hasonmás kiadása: *Iustiniani Augusti digestorum seu pandectarum Codex Florentinus olim Pisanus phototypice expressus*. Roma, 1902–1910. és A. CORBINO – B. SANTALUCIA (ed.): *Iustiniani Augusti Pandectarum Codex Florentinus*. Firenze, 1987.

⁸ P. CLASSEN: *Burgundio von Pisa*. Heidelberg, 1974, 39.

⁹ E. SPAGNESI (szerk.): *Le Pandette di Giustiniano*. Due giornate di studio Firenze 23–24 giugno 1983. Accademia Toscana di scienze e lettere La Colombaria. Firenze, 1986.; E. SPAGNESI: *Le Pandette di Giustiniano*. Mostra di codici e documenti 24 giugno – 31 agosto 1983. Catalogo, Firenze, 1983.

¹⁰ CORBINO–SANTALUCIA (ed.) i. m. fol. 427r és 427v.

¹¹ B. BISCHOFF: Das griechische Element in der abendländischen Bildung des Mittelalters. *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 27–37.

¹² Ld. a D. 18.1.9.2-höz fűzött glosszát a 257r. folián: „id est substantia”.

A Digesta megtalálásáról szóló legenda azonban elég későn keletkezett, az egyes források nemcsak a megtalálás időpontját illetően térnek el egymástól, hiszen egyesek 1135-ről, mások 1137-ről, ismét mások 1140-ről beszélnek, hanem még a megtalálás helyére vonatkozóan sincs egységes álláspont, van olyan forrás, amely Amalfi helyett Molfettáról beszél. Annyi azonban mindenképpen igaz, hogy a Codex Florentinust Dél-Itáliában is használták, ezt a paleográfia eredményei is alátámasztják.

A Digesta megtalálásának pisai legendáját Jusztiniánuszról szólva Diplovatatus is említi, aki forrásául egy közelebbiről nem részletezett pisai krónikát jelöl meg. Szerinte a Digesta példányát a pisaiak 1136-ban zsákmányolták Amalfiban. Az állítólagos pisai krónika szövegét, amely valószínűleg csak a XIV. században keletkezett, nyomtatásban elsőként Torelli közölte 1553-as Pandekta kiadásának előszavában. Torelli azt állította, hogy a pisai krónikára vonatkozó adatokat egy pisai polgártól szerezte, de azt még Torelli sem látta. Az említett pisai krónika hírei igencsak megbízhatatlanok, sem a glosszátorok, sem Odofredus, sem Bartolus nem tud a fenti legendáról, amely csak a XIV-XV. században tűnt fel.

A Digesta megtalálásáról szóló legenda keletkezését illetően csak feltételezésekre vagyunk utalva. A legendát valószínűleg maguk a pisaiak találták ki, hogy Pisa városának dicsőségét növeljék Amalfival szemben. Mások azt feltételezték, hogy a Digesta megtalálásáról szőtt legenda valójában egy eredetileg kevésbé „dicsőséges” tulajdonváltást takar, nevezetesen arról van szó, hogy közönséges lopás útján került egy pisai polgár tulajdonába, aki tulajdonjogának igazolására költötte a legendát. Persze ezt a feltételezést kevés tény igazolja, főként az tűnik fel, hogy az eredeti kézíraton vannak bizonyos kivakarások, amelyeket az előző tulajdonos nevének eltüntetése végett eszközölhettek.¹³

A glosszátorok a Digestát, a modern kiadásokkal ellentétben 3 részre osztották. *Digestum vetus* névvel illették a Digesta első részét, amely a D. 1.1-24.2 címeket foglalta magába. Az *Infortiatum* a D. 24.3-38.17 címeket, a *Digestum novum* pedig a D. 39-50 könyveket ölelte fel. *Tres partes*nek nevezték a glosszátorok a D. 35.2.82-D. 38.17 szakaszt, annak kezdőszavairól. A *Tres partes* eleinte nem tartozott az Infortiatumhoz, külön kezelték, ahhoz csak később csatolták. A *Tres partes* megjelölést egyébként nem szabad összetéveszteni a *Tres libri* elnevezéssel, hiszen ez utóbbi a *Codex* 10–12. könyveit jelölte.

A Digesta említett felosztásának és elnevezésének eredetéről a vélemények megoszlanak. Odofredus szerint a jusztiniánuszi jogkönyveket részenként találták meg. Először a *Codex* és a *Digestum vetus* került elő, majd a *Digestum novum* és az *Instituciók*, utána az *Infortiatum* a *Tres Partes* nélkül, azután pedig a *Codex* 10–12. könyve és az *Authenticum*. Odofredus a jusztiniánuszi jogkönyvek megtalálását egyúttal kapcsolatba hozza a ravennai jogiskolával is, és azt mondja, hogy ezeket a könyveket Ravennából hozták Bolognába. Odofredus öt helyen előadott elbeszélésével kapcsolatban mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy Odofredus semmit sem tud a Digesta megtalálásának pisai legendájáról, amely éppen ezért valószínűleg későbbi eredetű.¹⁴

¹³ L. CHIAPPELLI: Nuovi studi sopra la storia delle Pandette nel medio evo. *Archivio Giuridico* 44 (1890) 515–546.

¹⁴ F. C. SAVIGNY: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*. Heidelberg, 1834–1851, III. 425–429.

Odofredus elbeszélésében a leghomályosabb pont az *Infortiatum* elnevezésére vonatkozik. A Digestának ezt a részét Odofredus szerint Irnerius azért nevezte Infortiatumnak,¹⁵ mert úgy gondolta, hogy a Digesta eme részének megtalálásával mintegy megerősödött a jusztiniánusi jog, amelyet a Digestum vetus és a Digestum novum tartalmazott (infortiare=megerősíteni).

Egy Kantorowicz által felfedezett forrás (szerzője feltehetőleg a XIII. század eleji angol grammatikus, Alexander Neckam) még pontosabb indoklást tartalmaz.¹⁶ A forrás szerint az *Infortiatum* elnevezést nem Irnerius adta a Digesta eme részének, hanem egy „matróna”, aki – minthogy a Digestum vetus a válás tárgyalásával fejeződik be, és csak az Infortiatum tárgyalja részletesebben a válás vagyoni jogi szabályait, így a *dos* visszakövetelését is, ennél fogva a nőkre nézve úgymond kedvezőbb, mint a Digestum vetus – a Digesta e részének megtalálásakor azt mondta, hogy ennek a résznek a megtalálásával megerősödtek a nőket a házasságban megillető jogok. („*Infortiatum est ius nostrum*”).

Egy másik ismeretlen szerzőjű forrás (*Materia ad Pandectas*) elbeszélése másként magyarázza az *Infortiatum* elnevezést.¹⁷ E forrás szerint a Digesta az Aistulf (749–756) longobárd király idején folyt harcok miatt feledésbe merült, majd a közállapotok javulásával, a kulturális színvonal emelkedésével az emberek tökéletesebb jogot kívántak, de a Digesta példánya nem volt fellelhető, míg nem valószínűleg egy kolostorban rábukkantak a Digesta vetus egy példányára, majd a Digestum novumot találták meg,

¹⁵ *Proemium* in Digestum vetus (Paris BN. Lat. 4489, fol. 106r): „Dicitur Digestum vetus quia prius fuit [...] in compositione [...] dicitur Infortiatum ab Infortiato auctore [...] vel dicitur secundum Yr. auctum vel augmentatum, nam ab initio fuerunt habiti alii libri legales in civitate ista, postea supervenit Infortiatum unde dixit Yr., scientia nostra aucta vel augmentata est, sicut dicitur pannus infortiatius in quo magis est de lana quam sit de aliis communiter. Illa pars quae dicitur Tres partes, non est liber, quia est super Infortiato.” A fenti idézetet Savigny Odofredusnak tulajdonította, de valójában Odofredus tanítványa, Petrus de Petris Grossis írta, aki Orléans-ban tanított.

¹⁶ H. KANTOROWICZ: A Medieval Grammarian on the Sources of the Law. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 15 (1937) 101.: „Secunda pars appellatur forraturum, quia ibi agitur, scilicet in prima parte istius libri, qualiter consulendum sit mulieribus post divortium celebratum inter ipsas et dominos suos. Dicunt quidam, quod quedam matrona dixit hec verba, postquam audivit principium istius libri propositum in auxilium mulierum: ‘inforraturum est ius nostrum’, id est ius mulierum. Dicitur liber iste forraturum, quia id, quod de divortiis et repudiis dictum est in fine digesti veteris, quantum ad ius mulierum in principio illius libri inforciatur.”

¹⁷ G. PACE: ‘Iterum homines querebant de legibus’. Una nota sulla riemersione dei ‘Digesta’ nel Medioevo. *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 3 (1993) 221–9.: MS Paris, B.N. Lat. 16906, fol. 2rb: „Dicitur autem ff. vetus quia recitatur quod postquam civitas Ravenna turbata ab Astulpho rege Longobardorum, propter turbacionem et magnam confusionem que tunc erat, nullus curabat de libris legum, et ita diu stetit. Set postquam status reformatus fuit in melius, iterum homines querebant de legibus et nullus poterat in mundo invenire librum. Set tandem occasionaliter in quodam templo una pars digestorum inventa fuit, videlicet prima, et populus civitatis Pisane, ubi istud accidit, propter vetustatem libri vocavit hanc partem digestorum ‘digestum vetus’. Postea processu temporis inventa est ultima pars libri digestorum, quam partem nos appellamus ‘ff. novum’, et iterum populus dedit nomen libro, et appellavit librum ‘ff. novum’ ad differentiam precedentis voluminis, quod appellavit ‘ff. vetus’. Iterum tractu temporis inventa est media pars libri digestorum, quam partem nos appellamus ‘inforciatum’. Et iterum populus dedit nomen volumini, et appellavit ‘inforciatum’ quia fortuito casu inventum, vel alio modo propter fortissimas leges quas in ipso volumine invenerunt.”

és legvégül pedig az Infortiatumot. Az említett elnevezéseket nem köti sem Irnerius, sem valamely matróna személyéhez, hanem azt egyszerűen a közvéleménynek tulajdonítja. Ez az elbeszélés semmit sem tud a pisai legendáról, éppen úgy mint Odofredus.

Bartolus hasonlóan szkeptikus a pisai legendával kapcsolatban. Véleménye szerint a Digesta sohasem vészett el, hanem mindig is Pisában volt, és a pisai példányon nem is látszik az, hogy különböző részekből állították volna össze.¹⁸ Bartolus megjegyzi, hogy Odofredus elbeszélése az Infortiatumról téves, hiszen annak megtalálásával nem maga az *Infortiatum* „erősödött meg”, hanem a Digesta többi része, így ha ez igaz lenne, akkor inkább *Infortians*nak kellene hívni a Digesta középső részét.

E megjegyzések alapján arra következtethetünk, hogy a Digesta középső része az Infortiatum elnevezést nem a Digesta többi részére tekintettel kapta, hanem, mert az Infortiatumhoz később csatolták hozzá a Tres partest, amely így valóban megerősítette az Infortiatumot.

A fenti elbeszélések alapján azt kell feltételezni, hogy több kézirat (töredék) is előkerült a pisai példányon kívül, de ezeknek csak egy része maradt fenn. Az Amalfiból hadizsákmányként hozott Digesta története bizonyára legenda, ennek történelmi alapja nincsen.

A középkor folyamán használatos Digesta-szöveg (*littera Bononiensis*) azonban nem egyezik meg a Codex Florentinus (*littera Pisana*) szövegével. Nemcsak a felosztásban különböznek, hanem bizonyos mértékben két különböző szövegváltozatról van szó.

A *littera Bononiensis* sok hasonlóságot mutat a firenzei kódexszel, de egyes helyeken annyira különbözik tőle, hogy elkészítéséhez mindenképpen több kézirat felhasználását kell feltételeznünk. A *littera Bononiensis* nem más, mint a firenzei Digesta szövegkritikai szempontból végzett átdolgozása.¹⁹

A feltételezést, hogy a Digesta firenzei kódexén kívül a *littera Bononiensis* szerkesztője más kéziratokat is felhasznált, a *littera Bononiensis* lényegesen jobb szövegolvasatai mellett az 1090 körül készített *Collectio Britannica* Digesta-idézetei is alátámasztják. A névtelen szerzőjű dekretális-gyűjtemény 93 Digesta-idézete (többségében a *Digestum vetus*ből) ugyanis mind a Codex Florentinus, mind a *littera Bononiensis* olvasatától különbözik. Az egyik Digesta-idézet (D. 48.4.7.3) azonban pontosan megegyezik azzal a szövegváltozattal, amelyet Nagy Szt. Gergely pápa egy 603-ban kelt levele tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy a *Collectio Britannica* szerkesztője ugyanabból a kódexből dolgozott, amelyből Nagy Szt. Gergely pápa is. Vagyis fel kell tennünk, hogy a pápai udvar valamelyik könyvtárában 600 éven keresztül őriztek egy másik Digesta-példányt is, amelynek olvasatai a firenzei kódextől is

¹⁸ Bartolus, *Comm. in rubr. D. 24.3., soluto matrimonio dos quemadmodum petatur* (Venetiis 1585, fol. 2ra): „Hoc puto falsum, nam hoc volumen nunquam fuit amissum: semper enim fuit totum volumen Pandectarum in Pisis, et adhuc est. Praeterea, si hoc esset verum, iste liber diceretur Infortians, non Infortiatum.”

¹⁹ E. GENZMER: Die iustinianische Kodifikation und die Glossatoren. *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano* (Bologna e Roma XVII-XXVII Aprile MCMXXXIII), Pavia, 1934, 411.

eltérőek voltak.²⁰ Másrészt pedig a Digesta szövegének ez a korai feltűnése a pápai udvar környezetében arra mutat, hogy a római jogot nem Bolognában kezdték el elsőként értékelni, hanem ezt megelőzően pontosan a pápai udvar környezetében.

Felmerül a kérdés, hogy ki, vagy kik dolgozták át a Codex Florentinus szövegét, és kitől származik a Digesta említett középkori beosztása. Burchardus, ursbergi prépost Irikeriusról azt írja, hogy „[...] *dominus Wernerius* [...] *paucis forte verbis alicubi interpositis eos distinxit*.”²¹ Kantorowicz főként erre a szakaszra hivatkozva feltételezi, hogy Irikerius az eredeti jusztiniánusi törvényt „*paucis verbis interpositis*”, néhány szó közbeiktatásával felosztotta, a fennmaradt kéziratok segítségével megalakította a littera Bononiensis szövegét. A mai mérvadó szakirodalmi felfogás (Mor, Genzmer, Lange) nem fogadja el Kantorowicz értelmezését és elvitatja Irikeriustól a littera Bononiensis szerzőségét. Irikerius valószínűleg már a littera Bononiensist használta, a Digestának ehhez a szövegváltozatához írta glosszáit.

A littera Bononiensis valószínűleg a XI. század második felében keletkezett, C. G. Mor szerint azonban sokkal régebbi. Annyi azonban bizonyos, hogy 1090 körül annak már legalább egy része elkészült.²² A feltételezések szerint a Codex S-ről másolt egyik párizsi Digesta-töredék szövegváltozatában előforduló hibák arra engednek következtetni, hogy a Codex S (vagyis a Bolognában használt középkori Corpus iuris civilis, a littera Bononiensis feltételezett őspéldánya, az ún. Stammhandschrift) Benevento környékén keletkezhetett. Miquel Montecassinóra gondol, és azt valószínűsíti, hogy az egyébként számos ókori kéziratot másoló és restauráló Desiderius apát (1057–1087) parancsára készítették a littera Bononiensis szövegét.²³

Miquel tézise mellett szól, hogy a Digesta megtalálását említő legendák is egységesen Dél-Itáliára utalnak, valamint, hogy ebben a régióban aligha lehetett más olyan kulturális központ, amelyben ezt a nagy munkát elvégezhették. Különösen érdekes az is, hogy az első Digesta-idézetek nem Bolognában, hanem éppen a pápai kúria környezetében tűnnek fel. II. Orbán pápa 1088-ban egyik levelében idézi a Digestát (ld. Collectio Britannica), Yves de Chartres (1040–1116) pedig, akinek Decretumában szintén előfordulnak Digesta-idézetek, 1090 és 1093 között szintén a római kúriában tartózkodott. A római kúria és Montecassino között az összekötő kapocs pedig éppen Desiderius apát lehetett, aki III. Viktor néven II. Orbán pápa elődje volt.²⁴ Hogy mi indíthatta III. Viktort arra, hogy a Digestát restauráltassa, nem tudjuk. Talán

²⁰ A. FIORI: La Collectio Britannica e la riemersione del Digesto. *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 9 (1998) 81–121.

²¹ O. EGGER – B. SIMSON (ed.): Die Chronik des Propstes Burchard von Ursberg. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, 50. kötet, Hannoverae-Lipsiae, 1916, 15–16.

²² C. G. MOR: *Scritti di storia giuridica altomedievale*. Pisa 1977, 215.

²³ J. MIQUEL: Mechanische Fehler in der Überlieferung der Digesten. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung* 80 (1963) 233–286.

²⁴ P. LANDAU: *Bologna*. Die Anfänge der europäischen Rechtswissenschaft. *Sitten des Geistes*. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart, hg. v. Alexander Demandt. Köln, 1999, 63. Ellenkezőleg: C. M. RADDING: Vatican Latin 1406, Mommsen's Ms. S, and the Reception of the Digest in the middle ages. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung* 110 (1993) 512.

VII. Gergely törekvéseinek alátámasztására kívánta felhasználni, hiszen ismert, hogy III. Viktor igen szoros kapcsolatban volt VII. Gergellyel.²⁵

A Corpus iuris civilis negyedik kötetét képező Codex az egész középkor folyamán ismert volt, de eleinte csak rövidített formában, amelyet *Epitome Codicis*nek neveztek és amely az eredeti Codex hozzávetőlegesen egynegyedét tette ki. Talán e feltételezett rövidítmény hatása mutatható ki abban, hogy a középkorban a Codex elnevezés csak az első kilenc könyvet jelölte, a 10–12. könyveket a *Tres libri* névvel illették, és a Codexhez írt summák is csak az első kilenc könyvvel foglalkoztak.

A középkori Codex a kisebb jelentőségű szövegeltérések és a görög betétek hiánya mellett abban különbözött a Jusztiniánusz császár által készíttetett műtől, hogy tartalmazta az ún. authenticákat. Az authenticáknak három fajtája volt. a) A legnagyobb részben a Novellákból *Irnerius* által készített kivonatokról van szó, amelyeket Irnerius azokhoz a szöveghelyekhez csatolt, amelyet az adott novella módosított. b) Az authenticák másik csoportját a '*Habita*' és a '*Sacramenta puberum*' kezdetű konstitúció alkotja, amelyet a négy doktor kezdeményezésére Rótszakállú Frigyes császár bocsátott ki 1155-ben vagy 1158-ban. (Kibocsátásuk időpontja vitatott). A konstitúciók megfogalmazásában is részük lehetett a bolognai doktoroknak, és ők javasolhatták a császárnak azt is, hogy szövegüket iktattassa be a Codexbe (C. 2.27.1 és C. 4.13) c) Az authenticák harmadik csoportját II. Frigyes *Constitutio ad Decus* (vagy más néven: *Constitutio in Basilica Beati Petri*) című konstitúciója alkotja, amelyet 1220-ban küldött el a bolognai doktoroknak, akik azt 12 részre osztották, és a Codex 12 különböző címe alá iktatták be. Később több más német-római császár is megküldte császári konstitúcióit a bolognai doktoroknak, hogy iktassák be ezeket a császári törvényeket a Codexbe, de a császári parancs ellenére ezek nem kerültek be authenticaként a Codex szövegébe.

A Codexet a következőképpen kell idézni. A Codex könyvekre (*liber*), azon belül címekre (*titulus*), *lex*ekre, és *paragrafusokra* oszlik. A középkori idézési mód a Digestánál mondottakhoz hasonlóan a *titulus* címét, illetve a *lex* kezdőszavait alkalmazza. Például: ut C. *de collationibus* l. *emancipatos* = C. 6.20.1.

A Corpus iuris civilis ötödik kötetét képező *Volumen parvum* az Institúciókon kívül tartalmazta a *Tres libri*t, az *Authenticumot*, illetve annak függelékeként a *Libri feudorumot* is.

Az Institúciókat az egész középkor folyamán teljes terjedelmében ismerték és használták. A négy könyvre osztott Institúciók képezték az alapját sok korai keletkezésű összeállításnak, így például a *Brachylogus*nak is. Sokszor glosszálták az Institúciókat, és kedvelt műfaj volt az Institúciókhoz igazodó *summa titulorum* is. Az *Institutiones* 4 könyvből (*liber*) áll, amelyek címekre (*titulus*), azon belül pedig

²⁵ R. SOMERVILLE: The Letters of Urban II in the Collectio Britannica. *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law*. Cambridge, 1984. (ed. P. Linehan; Monumenta iuris canonici. Ser. C-8), Citta del Vaticano, 1988, 103–114.; S. KUTTNER: Urban II and Gratian. *Traditio* 24 (1968) 504.; M. BRETT: Urban II and the Collections attributed to Yves of Chartres. *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law*. San Diego, University of California at La Jolla, 21–27 August 1988 (ed. S. Chodorow; Monumenta iuris canonici. Ser. C-9), Citta del Vaticano, 1992, 27–46.

paragrafusokra oszlanak. A középkori szokásos hivatkozási mód itt is a kezdőszavakat használja: ut inst. *de rer. divis.* § *si quis*=I. 2, 1, 34.

A justiniánuszi novellákat három gyűjtemény foglalta össze. *a)* A legbővebb, 168 novellát tartalmazó ún. görög novellagyűjteményt a középkorban nem ismerték. Nyugaton csak a XVI. század elején vált ismertté, egyes részeit 1531-ben elsőként Haloander adta ki. *b)* Az *Epitome Iuliani novellarum* Iulianus konstantinápolyi jogtárnár VI. századi összeállítása, 124 novellát tartalmaz gyakran tömörített, kivonatolt latin fordításban.²⁶ A glosszátorok gyakran az „in novellis” kifejezéssel idézték. Az *Epitome Iuliani* lassan feledésbe ment, mert a bolognai glosszátorok egy másik gyűjteményt, *c)* az ún. *Authenticumot* kezdték használni. Az *Authenticum* talán a VI. században keletkezett és 134 novellát tartalmaz latin fordításban.²⁷ A bolognai glosszátorok a 134 novellából elhagyták azokat a novellákat, amelyeket kevésbé fontosnak ítélték, és a megmaradt 97 novellát valószínűleg 1150–1160 körül 9 gyűjteménybe (*collatio*) sorolták.

A középkori *Corpus iuris civilis* abban is különbözött az ókoritól, hogy a *Libri feudorum* gyűjteményét is tartalmazta. A *Libri feudorum* vagy más néven *Consuetudines feudorum* egyrészt a lombard és frank eredetű hűbéri szokásjogból, másrészt pedig a német-római császárok törvényeiből táplálkozik. A hűbéri jog kifejlődésére a császári rendelkezések közül leginkább az 1037-ben kibocsátott *Edictum de beneficiis* hatott, amely először rögzítette, hogy a hűbéri birtok átörökíthető és csak hűtlenség esetén vonható vissza.

A szokásjogi szabályok kialakulásában és megszilárdításában a császárok törvényhozása mellett fontos szerepet játszottak a XI. század elején felállított speciális bíróságok (*curia parium*), amelyek joghatósága pontosan a hűbéri joggal összefüggő kérdésekre terjedt ki. A *curia parium* felállítása után az irodalmi tevékenység is fellendült a feudáljog terén. Kisebb-nagyobb kommentárok, summák születtek, amelyek később a *Libri feudorum* gyűjteményébe is beolvadtak. Ilyen volt például a *Summula de beneficiis*, amely később a *Libri feudorum* 1. könyvének 4. címét képezte, de ezen kívül is születtek kisebb hűbérjogi témájú művek, amelyek a hűbéri birtok elnyerésének, elidegenítésének, vagy öröklési rendjének kérdéseivel foglalkoztak.

A hűbérjog fejlődésének központja Pávia, Mantova és Milánó volt, mialatt Bolognában megvetéssel vagy legalábbis hallgatással övezték a feudáljogot, mert a bolognaiak számára az egyetlen jog Jusztiniánusz császár *Corpus iurisa* volt. A milánói consul, *Obertus de Orto* fia bolognai tanulmányai után sem lett járatos a hűbéri jog kérdéseiben, ezért fordult apjához, aki két levélben magyarázta el fiának a bolognaiak által megvetett, de annál nagyobb gyakorlati jelentőségű hűbérjogot. *Obertus de Orto* két levele adta a feudáljog első rendszeres kifejtését, és vált a *Libri feudorum* fontos részévé. Az első levél alkotta a második könyv 1–21. címeit, a második levél pedig a 22–24. címeiket. *Obertus de Orto* leveleit még más gyűjteményekkel is kiegészítették, ez alkotta a *redactio obertina* szövegét. Nevét nem azért kapta, mert a teljes redakció *Obertus de Orto*tól származik, hanem mert az ő két levelével zárul.

²⁶ G. HAENEL: *Iuliani epitome latina novellarum Iustiniani*. Lipsiae, 1873.

²⁷ G. E. HEIMBACH: *Authenticum*. *Novellarum constitutionum Iustiniani versio bononiensis*. Lipsiae, 1851.

Ezt a szövegváltozatot még más, különböző szerzőktől származó anyagokkal bővítették ki. Így keletkezett a *Jacobus Arditionis* (de Ardizone) nevéhez kötött szövegváltozat. Mivel a feudáljog egyre nagyobb gyakorlati jelentőségre tett szert és ismere te egyre inkább nélkülözhetetlenné vált, Bologna is változtatni kényszerült elzárkózó magatartásán, és a XIII. század elején a Jacobus Arditionis nevéhez kötött szövegváltozatot vette át, mivel Hugolinus de Presbyteris vagy valaki más 1220 körül ezt a szövegváltozatot illesztette a kilenc gyűjteményből álló Authenticum végére mint *decima collatiót*.

Jacobus Arditionis feudáljogi gyűjteményét Bolognában *Odofredus* és *Accursius* újból kibővítették, de az Accursius által szerkesztett gyűjtemény lett az általánosan elfogadott. A Libri feudorum végső elrendezése tehát Accursiustól származik, mivel a Corpus iuris civilis Accursius által készített szövegét a későbbiek során már nem módosították.²⁸

A császár és a Lombard Liga 1183-ban kötötte meg az ún. konstanzi békét, amelynek pontjait császári kiváltságlevél formájában a XIII. században függelékként a Libri Feudorumhoz csatolták. A különböző rendelkezéseket tartalmazó konstanzi béke anyagára a későbbiekben is gyakran hivatkoztak, apparátust Odofredus, a legjelentősebb lecturát pedig Baldus írta hozzá. A konstanzi béke jogi jellege sok vita forrása volt. A császárság pusztá privilegiumnak tekintette, amelyet a városok hűtlensége esetén vissza lehet vonni, a lombard városállamok viszont a kommunális szabadságok Magna Chartájaként tekintettek rá, sőt szövegét a Libri Feudorum függelékeként, a Corpus iuris civilisbe iktatták. A Pax Constantiae ezáltal a császári akarat ellenére vált ius communévé, Hostiensis is a legalis sapientia részének tekintette.

A Libri feudorumot szintén sokat glosszálták. Az ismertebb feudisták közül mindenképpen említenünk kell *Jacobus Columbi*, *Jacobus Arditionis* vagy Odofredus nevét. A Libri feudorum egyébként az egész középkorban nagyon népszerű volt, még *Baldus* is kommentálta.

A fenti áttekintéssel remélhetőleg sikerült bemutatni, hogy a középkori Corpus iuris civilis nagymértékben különbözött a Jusztiniánusz császár parancsára elkészített Corpus iuris civilistől. A különböző felépítés, különböző szerkezet a glosszátorok tevékenységének eredménye, akik a középkori jogi reneszánsz, vagyis az európai jogtudomány születésének kulcsszemélyiségei voltak. A glosszátorok által megalkotott ius commune nem pusztán római jog, mert ennél sokkal több, viszont a ius commune megalkotásához a glosszátorok felhasználták az ókori római jog építőelemeit is.

²⁸ U. GUALAZZINI: I Libri feudorum e il contributo di Accursio alla loro glossa. *Atti del convegno internazionale di studi Accursiani*, Bologna 21–26 ottobre 1963. I–III, Milano, 1968, II. kötet, 577–596.

